

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران

پذیرش نهایی: ۹۶/۱۱/۱۵

دریافت مقاله: ۹۶/۹/۲

DOI: 10.29252/geores.32.4.222

مرزهای بین‌المللی از زمان پیدایش تاکنون از موضوعات مورد توجه جغرافیای سیاسی بوده است. شکل و نوع مرزها از مواردی است که در امنیت ملی و نیز موضع‌گیری آفندی یا پدافندی کشورها اهمیت زیادی دارد. شکل هندسی مرز از نظر محدب، مقعر و مستقیم بودن، یکی از ویژگی‌هایی است که طی دهه‌های اخیر توجه بیشتری به آن شده و مطالعاتی روی آن صورت گرفته است و ما نیز برآنیم تا بررسی کنیم که شکل هندسی مرزها چه تأثیراتی بر امنیت ملی می‌گذارند. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است و به بررسی تأثیر شکل هندسی مرزهای غربی ایران در امنیت ملی می‌پردازد؛ نتیجه بررسی‌ها نشان داد که مرزهای مقعر نقش پدافندی دارند و مرزهای محدب دارای نقش آفندی بوده و حساسیت امنیتی بیشتری دارند و به همین جهت منابع انسانی، اقتصادی و نظامی بیشتری برای نگهداری از آنها صرف می‌شود تا امنیت مرزی و در نتیجه امنیت ملی کشور فراهم گردد.

واژگان کلیدی: مرز، شکل هندسی مرز، امنیت ملی، ایران.

مقدمه

مرزهای سیاسی تعیین‌کننده حدود حاکمیت کشورها هستند و امنیت مرزها یکی از دغدغه‌های اصلی حاکمان کشور می‌باشد. امنیت مرزها تأثیر مستقیم بر امنیت ملی هر کشور دارد. مرزهای بین‌المللی با انواع مختلف و ویژگی‌های متعددشان تأثیرات متفاوتی بر امنیت مرزی می‌گذارند و از این نظر اهمیت بالایی دارند. مرزهای ایران نیز از این امر مستثنا نیستند. در این پژوهش قصد داریم ویژگی‌ها و اشکال مختلف مرزهای ایران در غرب کشور (مرز ایران و عراق) را شرح داده و تأثیر آنها بر امنیت ملی ایران را بیان کنیم. چراکه مرزهای غربی ایران متنوع‌ترین نوع مرزها هستند و همچنین در طول تاریخ این مرزها کشمکش‌های فراوانی را تجربه کرده و همواره در تدوین استراتژی‌های ملی به‌ویژه برنامه‌ها و راهبردهای امنیت ملی به‌عنوان عاملی مؤثر و پر رنگ ایفای نقش کرده‌اند.

مرز یکی از پدیده‌هایی است که از دیرباز دارای اهمیت زیادی در سیاست کشورها داشته است. مرزهای بین‌المللی سطوح مشخص و قراردادی هستند که به‌موجب آنها حوزه حاکمیت دو کشور مشخص شده و وسعت قلمروشان تعیین می‌گردد. مرزها گاهی موجب بروز مناقشات منطقه‌ای و گاه منشأ همکاری هستند. مطالعه مرزها و شناخت دقیق آنها نیز از این روی الزامی می‌نماید و تحدید حدود دقیق مرزها به دلیل جلوگیری از اختلافات احتمالی بعدی بسیار برای کشورهای هم‌مرز مهم است.

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران/۲۲۳

شکل و نوع مرزها در امنیت ملی و نیز در نحوه مدیریت آن‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است. شکل هندسی مرز از نظر محدب، مقعر و مستقیم بودن، مورد توجه متخصصان است و در این پژوهش برآنیم تا بررسی کنیم که شکل هندسی مرزها چه تأثیراتی بر امنیت ملی می‌گذارند. پنج استان غربی ایران در مرز مشترک با کشور عراق قرار دارند که عبارت‌اند از: آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام و خوزستان. این مرز مشترک دارای بالاترین تنوع نوع مرزی است که شامل انواع مرزهای آبی و خشکی با اشکال هندسی گوناگون (مقعر، محدب، مستقیم) می‌باشد. این مرزهای متنوع با ویژگی‌های گوناگون و متفاوتشان در تعاملات گذشته دو کشور نقشی اساسی ایفا نموده‌اند. در آینده نیز تأثیر این نوع مرز در امنیت کشور و موضع آفندی و پدافندی آن غیرقابل انکار است. با توجه به مطالعات و تحقیقاتی که در این زمینه انجام شد، این نتیجه به دست آمد که علی‌رغم اینکه بین شکل هندسی مرز و امنیت ملی رابطه مستقیم برقرار است، اما پژوهش‌های چندانی در این زمینه صورت نگرفته و کسانی که مرزهای غربی را مطالعه کرده و تحقیق در این زمینه انجام داده‌اند نیز موارد دیگری را ملاک قرار داده‌اند و صرفاً در خوشبینانه‌ترین حالت اشاره‌ای گذرا و بسیار کوتاه به شکل هندسی مرزها کرده‌اند؛ هدف پژوهش حاضر این است که رابطه بین شکل هندسی مرز و امنیت ملی کشورها (مورد مطالعه مرزهای غربی ایران) مشخص نماید. سؤال اصلی پژوهش نیز این است که شکل هندسی مرز چه تأثیری در امنیت مرزهای غربی ایران دارد؟ سؤالات فرعی پژوهش نیز عبارتند از این که شکل مرزهای ایران در غرب کشور چگونه است؟ شکل هندسی مرز چه تأثیری در اتخاذ سیاست‌های دفاعی - امنیتی در مرز دارد؟

فرضیه‌های مورد نظر پژوهش نیز به شرح زیر می‌باشند:

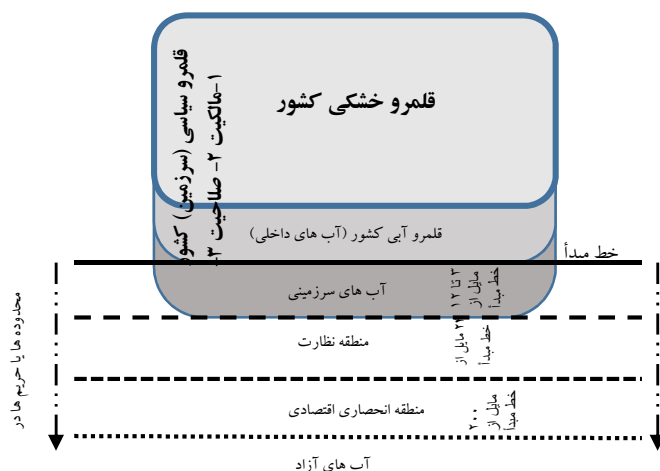
به نظر می‌رسد مرزهای غربی ایران به لحاظ شکل هندسی از تنوع بالایی برخوردار بوده و شامل مرز مقعر، محدب و مستقیم می‌باشند. به نظر می‌رسد نوع و شکل هندسی مرز تأثیر مستقیمی در اتخاذ سیاست‌های دفاعی - امنیتی متخذه در مناطق مرزی دارد و مرزهای محدب و مقعر با ایجاد شرایط آفندی و پدافندی موجب ایجاد شرایط تهاجم یا دفاع در کشور دارند آن می‌گردد. این پژوهش به لحاظ ماهیت از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد. اطلاعات مورد نیاز از اسناد کتابخانه‌ای، اینترنت، اطلس‌ها و... گردآوری شده است. برای نشان دادن واضح‌تر نتایج از نرم‌افزار GIS و نقشه استفاده شده است.

مفاهیم به کار رفته

مفهوم سرحد^۱: در گذشته مفهوم مرز به معنای کنونی وجود نداشت. میان دو امپراتوری یا دو حاکمیت مجزا منطقه‌ای پهناور بود که سرحد خوانده می‌شد. چون مرزها در گذشته به‌طور دقیق و روشن مشخص نبودند، یک منطقه با وسعت متفاوت به‌عنوان منطقه سرحدی مشهور می‌شد. اما با پیشرفت در تکنیک‌های مساحی، توپوگرافیک و کارتوگرافیک و وسایل اطلاعاتی مورد نیاز برای تعیین دقیق مرز، حدود کشورها به‌طور دقیق‌تر تعریف، مشخص و نشانه‌گذاری شدند و در نتیجه مفهوم مرز جایگزین مفهوم سرحد شده است. (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۱۹۰).

مفهوم حدود^۲: حدود خطوطی هستند که گاه در طول تاریخ تعیین‌کننده حد ترخص احشام و اتباع کشور همسایه بود و بعدها بسیاری از این حدود مبنای تعیین مرز میان کشورها قرار گرفت. در واقع حدود خطوط فرضی هستند که بخشی از کارکرد مرز را دارند اما نه همه آن را.

¹ Frontier
² Limits

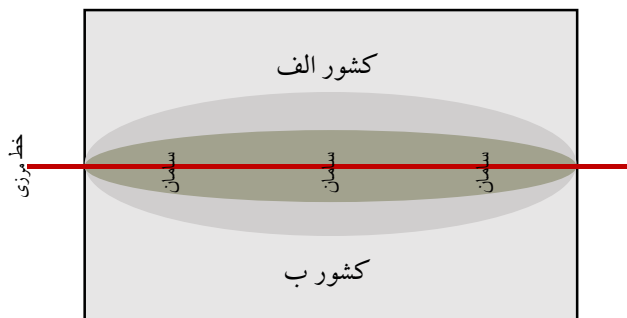

شکل ۱- محدوده قلمرو سیاسی (سرزمین) کشور

منبع: (جان پرور، ۱۳۹۴)

حکومت ملی در سرزمین داخل مرز خود از صلاحیت و حاکمیت برخوردار است در حالی که در حدود این گونه نیست و صلاحیت‌ها کاهش می‌یابد. مانند حدود دریایی که بعد از خط مبدأ و آب‌های داخلی تعیین می‌شوند. یعنی آب‌های سرزمینی، منطقه نظارت، منطقه انحصاری اقتصادی جزو حدود کشور ساحلی محسوب می‌شوند و صلاحیت بهره‌برداری و اختیارات کشور ساحلی بر اساس توافقات دو یا چندجانبه یا کنوانسیون‌های بین‌المللی تعیین می‌گردد (جان پرور، ۱۳۹۵).

مفهوم سامان^۳: سامان، منطقه‌ای با وسعت‌های متفاوت در فراسوی خط مرزی است. در واقع سامان منطقه‌ای است که کنش متقابل و انتقال کارکرد بین دو موجودیت سیاسی مستقل با عرض‌های نامشخص را نشان می‌دهد (جان پرور، ۱۳۹۵).

شکل ۲- سامان بین دو کشور

مفهوم مرز^۴: از نظر مارتین گلاسنر مرز یک خط نیست بلکه یک سطح است، خطی عمودی که از طریق فضا، خاک و زیرزمین کشورهای همسایه را از یکدیگر جدا می‌کند. این سطح در روی زمین به صورت یک خط به نظر می‌رسد (Glassner, 1993: 75). خطوط مرزی، خطوط اعتباری و قراردادی هستند که به منظور تحدید حدود یک واحد سیاسی بر روی زمین مشخص می‌شوند. چنانچه منظور از واحد سیاسی دولت باشد، خطوطی که سرزمین یک دولت را از دولت همسایه جدا می‌سازند، به مرزهای بین‌المللی معروف‌اند (میرحیدر، ۱۳۷۱: ۱۴۱). مرزها به طور کلی تعیین‌کننده حدود و قلمرو حاکمیت و مالکیت یک دولت یا نظام سیاسی هستند

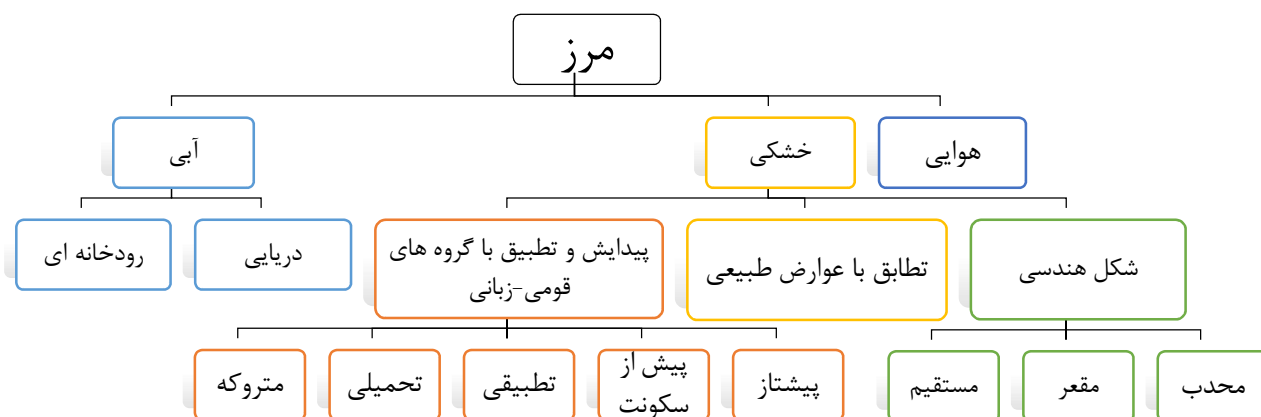
³ Border

⁴ Boundary

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران/۲۲۵

و کشورها و دولت‌ها را از یکدیگر جدا و متمایز می‌کنند (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۲۹۹). انسان برای مشخص ساختن پیرامون جولانگاه خود، آن گونه که با گستره جولانگاه همسایه تداخل نیابد ناچار به تعیین خطوطی قراردادی در بخش پیرامون محیط زیست یا قلمرو خود است. گونه گسترش یافته این مفهوم خط پیرامونی است که بخش پایانی جولانگاه یک دولت را مشخص می‌سازد و جنبه سیاسی پیدا کرده است، مرز خوانده می‌شود (مجتهد زاده، ۱۳۷۹: ۳۱).

انواع مرز: در کلی‌ترین تقسیم‌بندی مرز، مرزها به سه دسته هوایی، خشکی و آبی تقسیم می‌شوند که هر کدام دارای زیرشاخه‌ها و تقسیم‌بندی‌های فراوان با ویژگی‌ها و قوانین کاملاً متفاوت هستند.

نمودار ۱- انواع مرز

انواع مرز بر اساس شکل هندسی

در بسیاری از کشورها جایی که استفاده از عوارض طبیعی برای تعیین خط مرز ممکن نباشد، از خطوط نصف‌النهار، مدارها و یا خطوط مستقیم و مدور استفاده می‌کنند. این گونه مرزها را مرزهای هندسی گویند (میرحیدر، ۱۳۷۱: ۱۵۱). مرزهای هندسی به سه نوع محدب، مقعر و مستقیم تقسیم می‌شوند.

مرز محدب: مرزهایی هستند که رو به خارج از کشور هستند. به همین دلیل تصرف آن شهرهایی که در این مرز قرار دارند، سخت‌تر است. اما اگر این مرزها تصرف شوند قدرت کشور از بین می‌رود. به همین دلیل عراق به خوزستان که یک مرز محدب است حمله کرد و چون گرفتن این مرز خیلی سخت بود شکست خورد.

مرز مقعر: مرزهایی هستند که به داخل کشور فرورفته‌اند. تصرف کردن این مرزها راحت‌تر از تصرف مرزهای محدب است.

مرز مستقیم: مرزهایی هستند که با خط صاف نشان داده می‌شوند. مثلاً تمام مرزهای کشور مصر را مرزهای مستقیم تشکیل می‌دهند. داشتن چنین مرزهایی دو دلیل دارد: ۱- مستعمره بودن کشور ۲- کشورهایی با دخالت و نفوذ به خاک کشور و تقسیم آن، کشور را به این صورت درآورده‌اند (www.tabaghesheshom.loxblog.com).

مفهوم امنیت ملی: اصطلاح «امنیت ملی» به امنیت دولت‌های ملی اشاره دارد و به لحاظ گفتمان امنیتی ذیل گفتمان مدرن قرار می‌گیرد (رحیمی، ۱۳۹۴: ۱۰). امنیت ملی شامل حفظ استقلال کشور، تمامیت ارضی، ثبات سیاسی، تضمین بقای ارگانیک (فیزیکی و

جمعیتی مردم، ایجاد شرایط لازم برای رفاه اقتصادی، فراهم کردن امکان فراغت خاطر نسبت به تهدیدهای اجتماعی و زیست‌محیطی، تأمین و حفظ هماهنگی میان اقوام و طوایف درون کشور است. هر چیزی که از داخل یا خارج مانع حفاظت از منافع یادشده شود تهدیدی علیه امنیت ملی است (همان: ۱۳).

مفهوم امنیت مرزی: امنیت مرزی به معنای جلوگیری از هرگونه اعمال خلاف قانون در طول مرزهای یک کشور و قانونی کردن تردد اشخاص و حمل‌ونقل کالا و حیوانات اهلی با رعایت ضوابط قانونی و از طریق دروازه‌های مجاز مرزی است. امنیت مرزها پشتوانه‌ای محکم برای امنیت با ابعاد متنوع آن در داخل کشور است و هرگونه ناامنی در مرز قادر است در سیستم‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و نظامی داخل کشور اختلال ایجاد کند. در مقابل امنیت مطلوب قادر است در حد خود در امنیت مرزی و داخلی کشور سهم بسیار برجسته‌ای را به خود اختصاص دهد (زرقانی، ۱۳۸۶: ۱۱۸).

مفهوم فضا: فضا واژه‌ای است که در زمینه‌های متعدد و رشته‌های گوناگون از قبیل فلسفه، جامعه‌شناسی، معماری، شهرسازی و جغرافیا به‌طور وسیع مورد استفاده قرار می‌گیرد (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۶). فضا در جغرافیا عبارت است از بخشی از سطح زمین که مورد سکونت انسان قرار داشته و جایگاهی است که ساختار زندگی اجتماعی در آن تحقق می‌یابد (همان: ۷۹). در واقع فضای جغرافیایی بخشی از سطح کره زمین است که انسان در آن تأثیر و تأثر دارد.

مفهوم مکان: مکان به یک واحد از فضا، مثل یک شهر، استان یا کشور اطلاق می‌شود. به عبارتی، هرگاه موقعیت دارای اطلاعات معین و خاص بوده و هویت پیدا کند به مکان تبدیل می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۰: ۱۵۷). مکان‌ها، فضای جغرافیایی را تشکیل می‌دهند یعنی فضای جغرافیایی از چندین مکان به‌هم پیوسته که با یکدیگر نقش کارکردی ایجاد می‌کنند شکل می‌گیرد.

محیط‌شناسی پژوهش

استان آذربایجان غربی: این استان با حدود ۴۳۶۶۰ کیلومتر مربع وسعت، در شمال باختری کشور و بین استان‌های کردستان، آذربایجان شرقی و زنجان قرار دارد. حد شمالی آن به جمهوری آذربایجان و حد غربی آن به عراق و ترکیه محدود است. مرکز استان، شهر ارومیه، تا تهران ۸۹۴ کیلومتر فاصله دارد (نباتی، ۱۳۸۴: ۱۳). این استان بین ۵۸° تا ۳۵° عرض شمالی و ۳° و ۴۴° تا ۲۳° طول شرقی قرار دارد (www.scipost.ir). این استان یکی از مناطق کوهستانی کشور است و توپوگرافی متنوع و گسترده‌ای دارد. پوشش گیاهی استان از نوع جنگل‌های طبیعی، جنگل‌های مصنوعی و نیز مراتع قشلاقی، بیلاقی و میان‌بند است (نباتی، ۱۳۸۴: ۱۳).

استان کردستان: استان کردستان با وسعت ۲۹۱۳۷ کیلومتر مربع در غرب ایران واقع شده است. بین مدارهای ۴۴° و ۳۴° و ۳۰° و ۳۶° شمالی و بین نصف‌النهارهای ۳۱° و ۴۵° و ۱۶° و ۴۸° شرقی قرار دارد. این استان از شمال با آذربایجان غربی و بخشی از زنجان، از شرق با استان همدان و بخش دیگری از استان زنجان، از جنوب با استان کرمانشاه و از سمت غرب با کشور عراق هم‌مرز است (www.Tak-ir.com)؛ این مرز مشترک با عراق حدود ۲۳۰ کیلومتر و از نوع مرز خاکی می‌باشد. از لحاظ اقلیمی و طبیعی استان کردستان منطقه‌ای کوهستانی می‌باشد و به علت داشتن ارتفاعات متعدد و بارندگی فراوان، یکی از نقاط سردسیر کشور به شمار می‌رود. ولی در بعضی از نقاط نسبت به پستی و بلندی که دارد هوا متغیر است. کوه‌های غربی این استان مانعی برای نفوذ آب‌وهوای مرطوب مدیترانه‌ای به داخل استان می‌باشد (عامری، ۱۳۶۷: ۱۹).

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران/۲۲۷

استان کرمانشاه: استان کرمانشاه با مساحتی حدود ۹۳۳۹۰ کیلومتر مربع، در غرب ایران، $۲۰^{\circ} ۴۵'$ تا $۱^{\circ} ۴۸'$ عرض شمالی و $۳۳^{\circ} ۳۷'$ دقیقه تا $۱۷^{\circ} ۳۵'$ و طول شرقی قرار دارد (www.fa.wikipedia.org). از سمت شمال به کردستان و از جنوب به استان‌های لرستان و ایلام و از غرب به عراق و از شرق به استان همدان محدود است. استان کرمانشاه منطقه‌ای کوهستانی است و دارای جنگل‌های حاصلخیز و مراتع سرسبز است و یکی از مراکز دامداری ایران می‌باشد. این استان به‌طور متوسط ۱۲۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. در منطقه کرمانشاه کلیه رشته ارتفاعات موازی با یکدیگر و تقریباً دارای یک جهت شمال غربی - جنوب شرقی می‌باشد. در مرزهای استان کرمانشاه ارتفاع آن‌ها کمتر می‌شود و چون امتدادشان شمال غربی - جنوب شرقی است، دره‌های بین آن‌ها تا خاک عراق پیش می‌رود، بنابراین ورودی‌های بی‌شماری را تهیه می‌نماید. از لحاظ موقعیت مرزی، استان کرمانشاه با برخورداری از حدود ۳۰۰ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق، دارای ارزش نظامی زیادی است و از سوی دیگر به دلیل نوع قرارگیری ارتفاعات (به‌طور پله‌ای و موازی با مرز) موقعیت خوب پدافندی و نیز شکل هندسی مرز و محدب بودن آن، موقعیت خوب آفندی را برای کشورمان ایجاد کرده و از نظر استراتژیک دارای اهمیت می‌باشد (عزتی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۰).

استان ایلام: استان ایلام با مساحتی حدود ۱۹۰۸۶ کیلومتر مربع، در غرب کشور، بین $۵۸^{\circ} ۳۱'$ تا $۱۵^{\circ} ۳۴'$ عرض شمالی $۴۵^{\circ} ۴۴'$ تا $۱۰^{\circ} ۴۸'$ طول شرقی قرار دارد. این استان یک منطقه کوهستانی و مرتفع است که در غرب و جنوب غربی کشور در میان رشته‌کوه‌های کبیر کوه از سلسله جبال زاگرس قرار دارد. از شمال به استان کرمانشاه، از جنوب به قسمتی از خوزستان و کشور عراق، از شرق به استان لرستان و از غرب به کشور عراق محدود است. استان ایلام حدود ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق دارد. کوه‌های ایلام از جمله ناهمواری‌های سلسله جبال زاگرس است. در حاشیه غربی این رشته کوه و به‌صورت چین‌های موازی در جهت شمال غربی - جنوب شرقی امتداد یافته است. نواحی شمال و شمال شرقی استان کوهستانی و دارای ارتفاعات مهمی است. مناطق غرب و جنوب غربی آن از زمین‌های پست و کم ارتفاع و تپه‌ماهور تشکیل شده است. استان ایلام دارای سه منطقه آب و هوایی (آب‌وهوای سرد کوهستانی، آب‌وهوای معتدل کوهستانی و آب‌وهوای صحرایی و نیمه صحرایی) است (www.Tak-ir.com).

استان خوزستان: استان خوزستان با مساحت ۶۴۰۵۷ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران در کرانه خلیج فارس و اروندرود قرار دارد و مرکز استخراج نفت و گاز ایران به شمار می‌آید. این استان در محدوده $۴۲^{\circ} ۴۷'$ تا $۳۹^{\circ} ۵۰'$ طول شرقی $۲۹^{\circ} ۵۸'$ تا $۳۲^{\circ} ۵۸'$ شمالی از خط استوا قرار دارد. خوزستان از شمال به استان لرستان، از شمال شرقی و شرق به استان چهارمحال و بختیاری، از شمال غربی به استان ایلام، از شرق و جنوب شرقی به استان کهگیلویه و بویراحمد، از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس و از غرب به کشور عراق محدود می‌شود. این استان از شمال و شرق توسط کوه‌های زاگرس احاطه شده است، با حرکت به سمت داخل استان از ارتفاع این کوه‌ها کاسته شده و جای خود را به تپه‌ماهورها می‌دهد. خوزستان شامل دو منطقه کوهستانی و جلگه‌ای است. دو پنجم کل مساحت استان را کوهستانی و سه پنجم آن جلگه‌ای است.

نمودار ۳- طول مرزهای بین‌المللی ایران به تفکیک نوع مرز

منبع: (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۸)

مسیر عمومی مرزهای ایران

کشور ایران در شمال خود با کشورهای ارمنستان، جمهوری آذربایجان و ترکمنستان هم‌مرز است. این مرز از محل تلاقی فراسوی سفلی و رود ارس و از محلی که به دار کلان یا دیم قشلاق معروف است، شروع می‌شود و در کرانه ساحلی دریای خزر امتداد یافته و در نهایت در دو فرسنگی شمال سرخس به رود تجن منتهی می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۶).

ایران در شرق خود با بخشی از ترکمنستان، افغانستان و پاکستان مرز مشترک دارد. این مرز از دو فرسنگی شمال سرخس ناصری در رودخانه تجن آغاز می‌شود و در شرق بندر گواتر به دریای عمان منتهی می‌گردد. مرز ایران در آب‌های جنوب، تابع مقررات کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق بین‌الملل دریاها است. مرزهای غربی ایران شامل مرز ایران با کشورهای عراق و ترکیه است که از بندر فاو در مصب اروندرود (شط العرب) آغاز می‌شود و در محل التقای رود ارس با فراسوی سفلی خاتمه می‌یابد (همان: ۳۱۰).

جغرافیای ناحیه مرزی غرب

جغرافیای اراضی سرحدی ایران و عراق بسیار متنوع است. در جنوب، مرز به‌طور ناهمواری در مسیر آبراه شط العرب قرار می‌گیرد و منطقه مجاور آن پیش از آنکه از داخل منطقه کوهپایه‌ای رشته کوه زاگرس و فلات مرتفع آن عبور کند، سرتاسر جلگه دجله و فرات را می‌پیماید. رشته کوه‌های توروس مرتفع می‌شوند، و پیچیدگی مکان‌نگاری به‌طرف شمال به همراه حوزه‌های آبخیز محدود و میان کوه‌های رودخانه‌ای عمیقاً نفوذپذیر، خطوط عمده ارتباطی را شکل می‌دهند. با وجود این یک عامل عمده پیونددهنده میان این عناصر مکان‌نگاری وجود دارد که ترکیب اراضی سرحدی را شکل می‌دهد و آن اینکه همه این عناصر، چه اراضی باتلاقی یا کوهستانی به‌صورت پایدار، مانع سکونت انسانی بوده‌اند (مک لاخلان، ۱۹۸۶: ۳۸۰).

مرزهای غربی ایران و شکل هندسی آنها

مرزهای کشور ایران با کشور عراق در پی قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر و با در نظر گرفتن پروتکل الحاقی ۱۳ ژوئن ۱۹۷۵ در تاریخ ۲۱ دسامبر ۱۹۷۵ تحدید حدود گردید (عزتی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۲).

در ضلع غربی، مرز ایران با عراق از بندر فاو در مصب اروندرود (شط العرب) آغاز می‌شود و تا بالای کوه فیلیه در مسیر اروندرود امتداد می‌یابد؛ سپس نهر خین را قطع می‌کند و پس از عبور از باتلاق هورالعظیم و مغرب دشت آزادگان (دشت میشان)، خطالرأس ارتفاعات حمزین را تا رودخانه تیب دنبال می‌کند. پس از آن در غرب کوه‌های حمزین از خاور مندلیج گذشته، تا گنبد چاه حمام امتداد می‌یابد؛ از این محل خط مرز از رود تیب خارج می‌شود و به سمت شمال تا رود الوند ادامه پیدا می‌کند؛ سپس در مسیر رود به سمت غرب جهت می‌گیرد و به سمت شمال، بعد از خانقین و مغرب قره‌سو، در نزدیکی قلعه خرابه، با رود سیروان (دیاله) تلاقی می‌کند؛ آن گاه از مغرب کوه‌های اورامان گذشته، در شمال پس از پیشرفتگی دژ شاهپور، به رودخانه کالو منتهی می‌شود؛ پس از طی مسیر رود مذکور به سمت شمال غربی، از سلسله قندیل، مغرب اشنویه و خطالرأس ارتفاعات میان ایران و ترکیه عبور کرده، به دره قطور می‌رسد. سپس خطالرأس کوه‌های مرزی را پیموده، از حاشیه جنوب شرقی آزارات بزرگ عبور کرده، مستقیماً وارد رود ارس در محل التقای آن با فراسوی سفلی می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۱۰).

مرزهای ایران با عراق از دهانه فاو تا دالامپر داغ از نوع مرز آبی است و بر اساس خط تالوگ تقسیم می‌شود و از دهانه فاو تا نهر خین تداوم می‌یابد. بقیه مرز مشترک بین دو کشور مرز خشکی است که از لحاظ شکل متنوع‌ترین مرز سیاسی می‌باشد. در منطقه قصر شیرین و نفت شهر مرز به صورت محدب، در دره شیلر بین کردستان ایران و عراق که بانه را از مریوان جدا می‌کند مرز به صورت مقعر، و در جلگه خوزستان مرز به صورت خط مستقیم می‌باشد.

نقشه ۳- مرزهای محدب ایران و عراق

نقشه ۲- شکل هندسی مرزهای غربی ایران

شرایط مرزهای محدب ایران و عراق

مرز بین ایران و عراق در منطقه نفت شهر و قصر شیرین و مهران به لحاظ شکل هندسی از نوع مرز محدب می‌باشد. مرزهای محدب بهترین شرایط برای عملیات آفندی است و ابتکار عمل در دست دارنده آن است؛ مانند برآمدگی قصر شیرین بین میله مرزی شماره ۵۱ تا ۶۰، برآمدگی نفت شهر بین میله مرزی شماره ۴۴،۹ تا ۴۶. این دو برآمدگی از نظر نظامی بسیار حائز اهمیت است و به همین دلیل رژیم عراق در سال ۱۳۶۵ در ابتدای جنگ تحمیلی این دو برآمدگی را اشغال کرد (عزتی و همکار: ۱۳۹۰، ۲۸).

شرایط مرزهای مقعر ایران و عراق

مرزهای ایران و عراق در دره شیلر بین کردستان ایران و عراق که بانه را از مریوان جدا می‌کند از نوع مقعر می‌باشد. این مرزها به داخل کشور فرورفته‌اند و تصرف آن‌ها راحت‌تر از تصرف کردن مرزهای محدب است (www.tabaghesheshom.loxblog.com). این مرزها نقش پدافندی دارند.

شرایط مرزهای مستقیم ایران و عراق

مرز بین‌المللی ایران با عراق در غرب خوزستان طی معاهدات متعدد و سال‌های طولانی تعیین و تثبیت گردیده و به دلیل اختلاف نظر میان ایران و عراق بر سر تعیین مرز شط العرب/ اروندرود پیوسته مورد مناقشه بوده است. در بخش‌هایی از این منطقه که سرزمین باتلاقی و خالی از سکنه بوده، مرز را با خط مستقیم رسم کرده‌اند. اما در مسیر شط العرب، به دلیل وابستگی منابع نفتی ایران در آبادان به کشتیرانی در این رودخانه، ایران خواستار حق کشتیرانی در این منطقه بود. سرانجام با پذیرش راه‌حل تالوگ برای تعیین مرز رودخانه‌ای در دو کشور از سوی عراق، در قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر مرز رودخانه‌ای ایران و عراق نیز تعیین گردید (مک‌لاخلان، ۱۹۸۶: ۳۸۴).

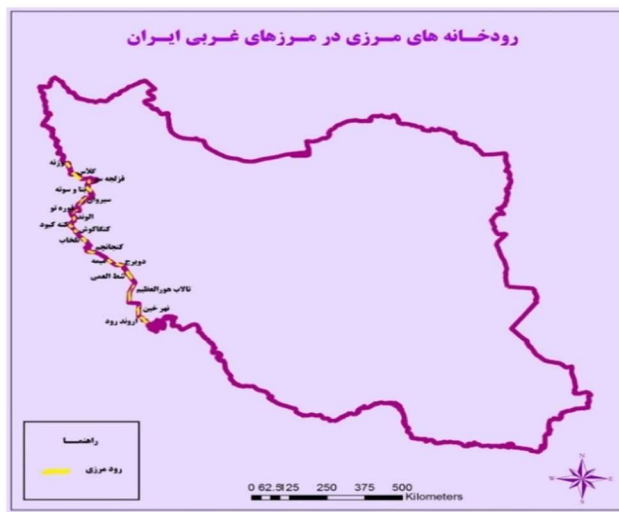
شرایط مرزهای آبی ایران و عراق

مرزهای غربی ایران جمعاً به طول ۲۰۹۵ کیلومتر می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۷). از این مقدار ۱۷۴۴ کیلومتر آن مرز خشکی، و ۳۵۱ کیلومتر آن مرز آبی (رودخانه‌ای) می‌باشد. مرزهای آبی ایران و عراق از نوع مرز رودخانه‌ای است.

نمودار ۴- طول مرزهای غربی ایران به تفکیک نوع مرز

منبع: (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۳۰۷)

نقشه ۴- رودخانه‌های مرزی مشترک میان ایران و عراق

منبع: (احمدی نوحدانی، ۱۳۹۵)

در این مناطق خط مرزی بر اساس خط تالوگ تعیین شده است. خط تالوگ عمیق ترین نقاط بستر رود را به یکدیگر متصل می کند و به عنوان خط مرزی تعیین می شود و بیشتر در رودخانه‌هایی کاربرد دارد که کشتیرانی در آنها امکان پذیر است (حافظ نیا و جان پرور، ۱۳۹۲: ۱۰۲). در این میان مشکلات ناشی از منازعه بر سر شط العرب / اروندرود بیشترین توجه را به خود معطوف داشته است (مک لاخلان، ۱۹۸۶: ۳۷۷). ایران به دلیل وابستگی صنعت نفت آبادان به کشتیرانی در شط العرب / اروندرود، پیوسته خواستار تنظیم مرز رودخانه‌ای بر اساس خط تالوگ بوده، و عراق نیز پیوسته تلاش کرده تا این مزیت را در انحصار خود نگاه دارد (همان: ۳۸۴). تشدید تنش سیاسی بین ایران و عراق در سال ۱۹۶۹ به بعد عمده‌تاً اختلافات مرزی اروندرود بوده است. سرانجام، پس از امضای قرارداد ۱۹۷۵، رهبری عراق از جمله صدام حسین توافق با ایران و پذیرش اصل تالوگ در سراسر آبراه اروندرود را نتیجه صلاحدید رهبری حزب بعث و دولت عراق و اقدامی واقع بینانه در جهت منافع اساسی کشور و ملت عراق اعلام کرد (سعادتبخش، ۱۳۸۰: ۳). در این عهدنامه عراق با پذیرش راه حل تالوگ برای تعیین مرز رودخانه‌ای دو کشور در سرتاسر رودخانه مذکور و قائل شدن حقوق انحصاری کشتیرانی، امتیازات زیادی به ایران داد. ایران نیز در مقابل از حمایت شورشیان کرد عراق دست کشید و در نتیجه رژیم بعثی عراق ابقا شد.

نقش شکل هندسی مرز در شرایط بحرانی و جنگ

شکل هندسی مرز، در مواقع بحران و جنگ به ویژه برای اتخاذ سیاست آفندی یا پدافندی اهمیت حیاتی می یابد و در تعیین نوع استراتژی‌های نظامی و امنیتی بسیار مؤثر است. مرزهای محدب به داخل کشور همسایه کشیده شده‌اند و از آنجاکه به درون خاک همسایه نفوذ دارند برای حمله در زمان جنگ، پیشانی جبهه محسوب می شوند، لذا نقش آفندی و تهاجمی دارند؛ مانند مرز ایران در منطقه قصر شیرین و نفت شهر. اما مرزهای مقعر به دلیل اینکه به سمت داخل کشور کشیده شده‌اند موقعیتی دارند که دشمن از آن برای نفوذ به داخل خاک کشور استفاده می کند، لذا مرزهای مقعر بیشتر نقش دفاعی و پدافندی دارند؛ مانند مرز ایران در منطقه دره شیلر بین کردستان ایران و عراق. نگهداری از این مرزها دشوارتر از مرزهای محدب است.

تأثیر شکل هندسی مرز بر امنیت مرزهای غربی ایران/۲۳۳

منطقه مرزی مهران در مرز مشترک ایران و عراق، دارای شرایط کاملاً استثنایی از نوع مرز محدب است و در زمان جنگ تحمیلی بسیار مورد توجه دولت‌های ایران و عراق بوده است. مهران، زبانه خاک ایران در عراق است. یعنی فقط محدب نیست، بلکه سه طرف آن را عراق در بر گرفته و تنها از یک طرف کوچک به ایران متصل است، لذا حمله به چنین زبانه‌هایی از سه طرف برای دشمن بسیار راحت‌تر است. از سوی دیگر مهران در زمان جنگ تحمیلی ایران و عراق، استراتژیک‌ترین نقطه جنگ بود زیرا از مهران به سمت شمال در داخل ایران ارتفاع به شدت افزایش می‌یابد و زمین‌ها برای عبور و مرور واحدهای نظامی سخت می‌شود، اما از مهران به سمت جنوب، ارتفاع کاهش یافته و زمین‌های همواری وجود دارد که مسیر مناسبی برای حرکت ادوات نظامی به سمت مرکز و جنوب ایران بود. به همین سبب، مهران در طی جنگ بارها توسط عراق اشغال و توسط ایران باز پس گرفته شد.

علل استراتژیک بودن مرزهای محدب

مرزهای محدب به دلیل فرورفتگی در خاک کشور همسایه و نفوذ در آن، در زمان جنگ نقش آفندی و تهاجمی دارند. تصرف شهرهایی که در مرزهای محدب قرار دارند دشوارتر از سایر مرزها است اما اگر این مرزها تصرف شوند توان بازدارندگی کشور دارنده مرز کاهش می‌یابد. مرزهای مقعر نیز به دلیل کشیدگی به داخل خاک کشور دارنده آن، موقعیت مناسبی برای نفوذ دشمن فراهم می‌کنند، لذا بیشتر نقش دفاعی و پدافندی دارند. در واقع مرز مقعر کشور x برای کشور همسایه آن یک مرز محدب به شمار می‌رود. بنا بر دلایل مذکور، مرزهای محدب و مقعر، دارای اهمیت استراتژیک بوده و همواره مورد توجه دولت‌ها می‌باشند.

تعداد عملیات انجام شده ایران و عراق در طول ۸ سال جنگ به تفکیک نوع مرز

مرز ایران و عراق از حیث طبیعت جغرافیایی و شکل زمین به سه جبهه مختلف قابل تقسیم است: جبهه جنوبی؛ از خرمشهر در دهانه خلیج فارس آغاز می‌شود و تا دهلران ادامه می‌یابد. شهر اهواز به عنوان مرکز استان خوزستان، مرکز این منطقه محسوب می‌شود (ابو غزاله، ۱۳۸۰: ۸۳). قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرز مستقیم است. جبهه میانی؛ بین مناطق کوهستانی داخل ایران و اراضی گسترده و پست داخل عراق قرار دارد. وضع زمین این منطقه به هم پیوسته است و به همین جهت برای انجام هرگونه عملیات نیروها مناسب است. شهرهای مهم ایران در این منطقه عبارت‌اند از مهران، قصر شیرین و کرمانشاه. قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرز محدب است. جبهه شمالی؛ این جبهه دنباله مناطق کوهستانی ایران به شمار می‌آید و استان کردستان را در برمی‌گیرد. به دلیل ماهیت کوهستانی منطقه، برای انجام دادن عملیات اصلی و مهم مناسب نیست. مهم‌ترین شهر ایران در این منطقه مهاباد است و مهم‌ترین شهر عراق سلیمانیه (ابو غزاله، ۱۳۸۰: ۸۵). قسمتی از مرزهای این جبهه از نوع مرزهای مقعر است.

جدول ۱- تعداد عملیات‌های گسترده ایران در جبهه‌های مختلف

جبهه جنوبی	جبهه میانی	جبهه شمالی
۱۹	۲	۶

منبع: (www.fa.wikipedia.org)

برخی عملیات‌های مرزهای جبهه جنوبی برای دفاع و دفع تهاجم دشمن و بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغال شده توسط نیروهای دشمن، و برخی دیگر برای تجاوز به سرزمین دشمن و تصرف شهرهای آن انجام شده است. عملیات‌های مرزهای جبهه میانی به منظور

دفاع و دفع تهاجم دشمن صورت گرفته است. عملیات‌های مرزهای جبهه شمالی اکثراً به منظور تضعیف روحیه نیروهای دشمن و کسب امتیاز و پیروزی انجام شده است.

نتیجه گیری

تأمین امنیت ملی و حفاظت از آن از مهم‌ترین دغدغه‌ها و وظایف دولت‌ها در هر کشور است. در برقراری امنیت ملی عوامل فراوانی دخالت دارند و شرایط وسیعی باید برقرار شود تا امنیت ملی پایدار بماند. یکی از این عوامل مؤثر بر امنیت ملی، مرزهای بین‌المللی هر کشور است که تأثیر بسیار بالایی بر امنیت ملی می‌گذارد. مرزهای ایران نیز همان‌طور که در تاریخ کشور می‌توان مشاهده کرد، تأثیر زیادی در برقراری امنیت ملی داشته و دارند.

مرزهای غربی ایران با کشور عراق به دلیل تنوع بالایی که به دلیل شکل مرزدارند نقش پررنگ‌تری نیز در تأمین امنیت ملی داشته و دارد. در این منطقه ۷۲۵ میله مرزی وجود دارد که از این تعداد ۱۲۶ میله اصلی و ۵۹۹ میله فرعی می‌باشد که نشان‌دهنده حساسیت بالای علامت‌گذاری این مرزها است. مرز مستقیم ایران با عراق در منطقه خوزستان واقع شده و به دلیل وجود باتلاق و عدم سکونت در این منطقه چندان مناقشه‌ای در این مورد وجود نداشته است. در ادامه این مرز به سمت جنوب مرز رودخانه‌ای اروندرود قرار دارد که تقسیم آب آن بر مبنای خط تالوگ انجام شده و همواره مورد اعتراض و مناقشه میان دو کشور بوده است.

مرزهای محدب نقش آفندی داشته و موجب می‌شود در ابتدا و شروع درگیری‌های نظامی، ابتکار عمل در دست کشور دارنده آن باشد. در مقابل، کشوری که از چنین امتیاز مرزی برخوردار نیست تلاش می‌کند این ابتکار عمل را در شروع بحران از طرف مقابل سلب کند. مرز محدب ایران با عراق، در منطقه نفت شهر و قصر شیرین و مهران قرار دارد که همواره برای کشور عراق و سوسه‌انگیز بوده، تا جایی که در برخورد نظامی ایران و عراق نیز قبل از هر چیز مرزهای محدب کشور دستخوش آفند عراق شد.

مرز مقعر ایران با عراق در منطقه دره شیلر بین کردستان ایران و عراق است که بانه را از مریوان جدا می‌کند. این مرز به صورت یک فرورفتگی به سمت داخل ایران است که تصرف آن آسان‌تر از تصرف مرزهای محدب است.

می‌توان چنین نتیجه گرفت که شکل هندسی مرزهای غربی ایران تأثیر فراوانی بر امنیت مرزی ایران و در نتیجه امنیت ملی کشور دارد. در میان اشکال هندسی سه‌گانه مرز، در مرزهای محدب منطقه مهران و قصر شیرین و نفت شهر باید هزینه بیشتری صرف نگهداری از مرز و تأمین امنیت مرزی نمود؛ زیرا تهدیدات بیشتری متوجه آن بوده و حساسیت بالاتری نسبت به مرزهای معمولی دارد در نتیجه باید به لحاظ نظامی، نیروی انسانی و ... امکانات بیشتری به این مناطق تعلق گیرد و همین امر موجب بالا رفتن هزینه‌های مرزبانی و نگهداری از مرز در این مناطق می‌گردد. دهلیزهای ورودی در مرزهای محدب باید با تدابیر ویژه محافظت و نگهداری شود. اما مرزهای مقعر کارکرد پدافندی دارند و دهلیزهای ورودی به سمت داخل کشور باید به نحوی آمایش شود تا در زمان بحران از ورود نیروهای کشور همسایه جلوگیری نماید.

نقشه ۵- مرزهای محذب ایران و عراق

منابع و مأخذ

- ابو غزاله، عبدالرحیم (۱۳۸۰)، جنگ عراق و ایران؛ مترجم، نوروزشاد، نادر، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- احمدی نوحدانی، سیروس (۱۳۹۵)، جزوه درسی جغرافیای سیاسی مرز، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- جان پرور، محسن (۱۳۹۴)، نگرشی نو بر مطالعات مرزی (مفاهیم، اصول و نظریه‌ها)، تهران انتشارات انجمن ژئوپلیتیک ایران.
- حافظ نیا، محمدرضا و جان پرور، محسن (۱۳۹۲)، مرزها و جهانی شدن (با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران)، نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ اول.
- حافظ نیا، محمدرضا، احمدی پور، زهرا، قادری حاجت، مصطفی (۱۳۸۹)، سیاست و فضا، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد انتشارات پاپلی، چاپ اول.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، انتشارات پاپلی، چاپ سوم.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۱)، جغرافیای سیاسی ایران، تهران، انتشارات سمت، چاپ پنجم.
- خبرگزاری سیروان نوین (۱۳۹۵)، تاریخ انتشار ۱۳۹۵/۷/۱.
- رحیمی، علیرضا (۱۳۹۴)، انتخابات و امنیت ملی از ثبات تا دگرگونی سیاسی، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۱۸، شماره ۶۹، پاییز، صص ۳۹-۷.
- زرقانی، هادی (۱۳۸۶)، عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر نقش و کارکرد مرزها با تأکید بر مرزهای جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک، دوره ۳، شماره ۲، پاییز، صص ۱۴۷-۱۱۶.
- زرقانی، هادی (۱۳۸۶)، مقدمه‌ای بر شناخت مرزهای بین‌المللی، تهران نشر دانشگاه علوم انتظامی ناجا، چاپ اول.
- سعادتبخش، علی (۱۳۸۰)، ارونند رود و تأثیر آن بر مناسبات ایران عراق، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- عامری، فضل الله (۱۳۶۷)، مختصری بر اوضاع اقتصادی و اجتماعی استان کردستان، مجله اقتصادی.

- عزتی، عزت الله، میرزایی پور، هوشنگ (۱۳۹۰)، بررسی مناطق مرزی استان کرمانشاه با عراق و نقش آن در اهداف استراتژیک ایران، فصلنامه نگرش های نو در جغرافیای انسانی، شماره ۱۲، پاییز، صفحه ۱۹-۳۴.
- لطفی، حیدر (۱۳۸۶)، نقش مرز در روابط میان همسایگان، مطالعه مورد مرزهای شمال غربی ایران، مجموعه مقالات همایش مرز «چالش ها و فرصت ها»، جلد دوم، تهران، نشر ادیبان، چاپ اول.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۹)، خلیج فارس، کشورها و مرزها، تهران، انتشارات عطائی.
- مک لاخلان، کیت (۱۹۸۶)، چشم انداز صلح و ثبات در خلیج فارس، ترجمه، ملک محمدی نوری، حمیدرضا، مجموعه مقالات چهارمین سمینار خلیج فارس، ۱۰ و ۱۱ مهر.
- میرحیدر، دره (۱۳۷۱)، مبانی جغرافیای سیاسی، چاپ و نشر علامه طباطبایی، تهران، انتشارات سمت، چاپ اول.
- نباتی، علی آقا (۱۳۸۴)، زمین شناسی و توان معدنی استان آذربایجان غربی، فصلنامه زمین شناسی، دوره دهم، شماره ۳، صص ۲۲-۱۳.
- Glassner, M. (1993), Political geography, Hoboken
- www.fa.wikipedia.org
- www.scipost.ir
- www.tabaghesheshom.loxblog.com
- www.Tak-ir.com